

Biuletyn

Centrum Studiów Migracyjnych
Uniwersytetu Łódzkiego

nr 4 (4), lipiec 2020

Drodzy Czytelnicy,

zapraszamy do lektury czwartego numeru Biuletynu Centrum Studiów Migracyjnych UŁ. W lipcu tego roku mija 75 lat od podpisania polsko-radzieckiej umowy o repatriacji Polaków z ZSRR. W tym numerze dr Wojciech Marciniak przypomina to wydarzenie. Podejmuje też dyskusję wokół nazewnictwa związanego z powrotami i przyjazdami ze Wschodu.

Na początku każdego miesiąca na łamach Biuletynu publikujemy najnowsze analizy, komunikaty z badań oraz komentarze do bieżących wydarzeń migracyjnych w Polsce i na świecie. Osoby zainteresowane publikowaniem w Biuletynie zapraszamy do kontaktu:

csm@uni.lodz.pl

Życzymy miłej lektury!

**CENTRUM
STUDIÓW
MIGRACYJNYCH**
Uniwersytet Łódzki

ul. Rewolucji 1905 r. 41/43
pok. C-025, 90-214 Łódź
www.csm.uni.lodz.pl
email: csm@uni.lodz.pl

Wojciech Marciniak

Klasyfikacja ruchów migracyjnych ze Wschodu z udziałem Polaków w XX w.

6 lipca 1945 r. w Moskwie podpisano polsko-radziecką umowę repatriacyjną, umożliwiającą powrót do Polski tysiącom obywateli II Rzeczypospolitej, deportowanym w głąb Związku Radzieckiego podczas II wojny światowej. W tym samym okresie do Polski w jej powojennych granicach docierały transporty z mieszkańcami Kresów Wschodnich II RP. Mija zatem 75 lat od zapoczątkowania powojennych masowych ruchów migracyjnych Polaków z ZSRR. Ponadto niedawno, bo jesienią 2019 r. minęło także siedem i pół dekady od powstania Państwowego Urzędu Repatriacyjnego – instytucji, która koordynowała osiedlenie i zagospodarowanie rzesz przesiedleńców i repatriantów, którzy przybywali do Polski po kataklizmie II wojny światowej. To zatem dobra okazja, by usystematyzować i uporządkować nazewnictwo związane z migracjami Polaków z ZSRR w XX stuleciu.

***

Konsekwencją klęski bolszewików w wojnie z odrodzoną Polską w 1920 r. był nowy kształt terytorialny na obszarach historycznego pogranicza pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją. W nowych warunkach politycznych konieczne stało się uregulowanie spraw granicznych w układzie pokojowym podpisanym 18 marca 1921 r. w Rydze. Jedną z kluczowych kwestii było także wskazanie zasad migracji ludności. Jeszcze przed zawarciem traktatu

ryskiego, 24 lutego 1921 r. podpisano „Układ o repatriacji”. Jego stronami były (według oryginalnego nazewnictwa): Rzeczpospolita Polska oraz Rosyjska Socjalistyczna Republika Rad i Ukraińska Socjalistyczna Republika Rad.

Porozumienie (wraz protokołem dodatkowym) stanowiło podstawę do przyjazdów Polaków z terytorium Związku Radzieckiego (utworzonego w grudniu 1922 r.) do II Rzeczypospolitej. W ówczesnym języku urzędowym osoby takie nazywano **repatriantami**. Tymczasem pod pojęciem **repatriacji** należy rozumieć w pierwszej kolejności **„powrót do ojczyzny”**. Polska państwowość po 1918 r. była nowym bytem politycznym na arenie międzynarodowej¹, a wśród osób, które przyjechały do kraju na mocy lutowej umowy nie było już z pewnością nikogo, kto był mieszkańcem Polski przedrozbiorowej. Z formalnego punktu widzenia nie było zatem mowy o powrocie do ojczyzny (rozumianej jako państwo), a raczej o **powrocie na ziemię polskie**² bądź po prostu **przyjazdach do Polski**³. Nie zmienia to jednak faktu, że pojęcie ojczyzna można rozumieć także jako **ziemię ojczyste** – związane z polskością poprzez tradycję historyczną i tożsamość jej mieszkańców. Wówczas pojęcie **repatriacja** będzie jak najbardziej adekwatne.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego repatriacja ze Wschodu dotyczyła Polaków od lat

¹ Mimo zawartej we wstępie do Konstytucji z 1921 r. deklaracji o wznowieniu państwowości przerwanej zaborami i związku II RP z Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

² W sensie na te ziemie, które weszły w skład II RP i to w przypadku osób, które wyjechały lub zostały z tych ziem wywiezione np. na Syberię.

³ Z obszarów Ziem Zabrzanych, czyli z Kresów Rzeczypospolitej Obojga Narodów – poprzedniej formy polskiej państwowości.

zamieszkujących obszary, które po traktacie ryskim nie weszły w skład II RP (przebywali na **Ziemiach Zabrzanych** albo w głębi Rosji – np. jako **zestańcy**) oraz tych, którzy zostali zmuszeni do opuszczenia swych domów w wyniku działań wojennych z lat 1914-1920 (**uchodźców**). Punktami odniesienia do klasyfikacji tych ruchów migracyjnych są zatem następujące czynniki: prawnomiędzynarodowy fakt powstania w 1918 r. Polski, jej kształt terytorialny (zwłaszcza przebieg granicy wschodniej) oraz rozumienie pojęcia „ojczyzna”, do której powracali Polacy. W latach 1921-1924 ze Wschodu do Polski przyjechało ponad 1,1 mln osób.

Drugi rozdział ruchów migracyjnych Polaków z ZSRR zapoczątkowały zmiany terytorialne Polski po II wojnie światowej. Nie czekając na oficjalne ustalenia aliantów dotyczące przebiegu granicy polsko-radzieckiej, Stalin w 1944 r. uznawał tę sprawę za przesądzoną. Plan radzieckiego dyktatora usankcjonowała umowa graniczna pomiędzy ZSRR a Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego z 27 lipca 1944 r. W ślad za stalinowskim postulatem depolonizacji wschodnich województw II RP, kierowany przez Edwarda Osóbkę-Morawskiego PKWN wkrótce zawarł z trzema ościennymi republikami radzieckimi układy o „ewakuacji ludności”: 9 września 1944 r. z Białorusią i Ukrainą oraz 22 września 1944 r. z Litwą. Należy zakładać, że w zasadzie jednakowy tekst tych trzech porozumień został podyktowany przez stronę radziecką.

Fot. 1. Wagon repatriacyjny z lat czterdziestych XX w. (fot. Autor).

Przyjazdy obywateli polskich z anektowanych przez ZSRR wschodnich województw II RP trwały przez ok. półtora roku, ale największe ich nasilenie nastąpiło w połowie 1945 r. i wiosną 1946 r. Do sierpnia 1946 r. Białoruską SRR opuściło ok. 275 tys., Ukrainą SRR ok. 790 tys., a Litewską SRR 198 tys. obywateli II Rzeczypospolitej (wliczając w to oczywiście nowonarodzone dzieci). W oficjalnej ówczesnej terminologii osoby te nazywano repatriantami, choć w istocie były one **przesiedleńcami**. Nie powracali bowiem do swojej ojczyzny, gdyż nigdy z niej nie wyjechały. To ich polityczna ojczyzna zmieniła swoje granice, a raczej zrobiono to za nią.

Ponowne unormowanie polsko-radzieckiej granicy państwowej nastąpiło już po spełnieniu formuły jałtańskiej i powstaniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (28 czerwca 1945 r.). Porozumienie w tej sprawie zawarto 16 sierpnia 1945 r., ale ratyfikowano je dopiero 5 lutego 1946 r. Między innymi na tej podstawie Trybunał Konstytucyjny orzekł w 1996 r., że do momentu ratyfikacji obszary wschodnie II Rzeczypospolitej należy traktować jak część terytorium Polski (w myśl traktatu ryskiego). Tym bardziej zatem przesiedleńcy z Kresów Wschodnich nie powinni być nazywani repatriantami.

Przesiedlenia ludności z ZSRR do Polski odbywały się także w konsekwencji wytyczania i korekt granicznych pomiędzy tymi państwami. Ich podstawą były odpowiednio: Protokół nr 28 z posiedzenia polsko-radzieckiej komisji delimitacyjnej z 10 kwietnia 1948 r. oraz Umowa o zamianie odcinków terytoriów państwowych z 15 lutego 1951 r. Ta ostatnia skutkowała przeprowadzeniem „Akcji H-T” – przesiedleniami ludności z przekazanych Sowiecom okolic Sokala (w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim).

Wśród ruchów migracyjnych ze wschodu przedwojennej Polski należy wyszczególnić także spontaniczne ucieczki ludności cywilnej przed ukraińskimi nacjonalistami na obszary powojennej Polski. Takie osoby nie były ani repatriantami ani przesiedleńcami, a raczej swego rodzaju **uchodźcami**.

Problemów może dostarczać klasyfikacja mieszkańców wschodniej RP, którzy zostali deportowani przez Niemców na obszary Rzeszy Niemieckiej, które po 1945 r. objęła we władanie Polska Ludowa. Mimo że finalnie znaleźli się oni na terytorium tego samego państwa, co ich krajanie z Kresów, należałoby jednak nazywać ich **ekspatriantami** (przemocą wyrzuconymi z ojczyzny) i ofiarami hitlerowskich deportacji.

Tymczasem w głębi ZSRR, czyli na wschód od granicy polsko-radzieckiej wytyczonej traktatem ryskim, przebywała pokaźna masa ludności polskiej – głównie **zesańców** lat wojny (w latach 1940-1941 Sowieci deportowali ponad 320 tys. mieszkańców anektowanych obszarów Polski). Rodaków na Syberii, w Kazachstanie i w innych częściach ZSRR dotyczyło „Porozumienie o prawie zmiany obywatelstwa i ewakuacji”, podpisane 6 lipca 1945 r. w Moskwie. Obejmowało ono tylko Polaków i Żydów – obywateli II RP do 17 września 1939 r. Zesańcom innych narodowości (albo za takich arbitralnie uznanych) zamknięto drogę do powrotu do ojczyzny. Należy podkreślić, że była to pierwsza umowa, w której wyraźnie zaakcentowano sprawy obywatelstwa (dotyczył go już jej tytuł). Przyszli **repatrianci** musieli przejść trudną i upokarzającą procedurę jego zmiany przed komisjami złożonymi z radzieckich urzędników i milicjantów, którzy faktycznie decydowali o tym, komu można było nadać **obywatelstwo Polski**.

Fot. 2. Grupa polskich zesańców w obwodzie kustanajskim (Kazachska SRR) w 1940 r. (zbiory Ośrodka KARTA).

Fot. 3. Fragment albumu Związku Patriotów Polskich w Barnaulu (Kraj Ałtajski) z 1945 r. (zbiory Archiwum Akt Nowych).

Strach przed perspektywą pozostania na zawsze w ZSRR skłaniał wielu **zesańców** (szczególnie ze środkowej Azji) do podjęcia prób samodzielnego przedostania się do Polski. Około 40 tys. spośród nich nielegalnie wyjechało wówczas z głębi ZSRR na Kresy Wschodnie II RP, by tam rejestrować się jako **przesiedleńcy** i wraz z rodakami przyjechać do Polski w jej nowych granicach. W ślad za materiałami źródłowymi nazywamy ich w historiografii „**dzikimi repatriantami**”.

Mimo licznych trudności (także proceduralnych) z głębi ZSRR w 1946 r. do Polski w zorganizowanych transportach przyjechało ponad 250 tys. **repatriantów** we właściwym znaczeniu tego słowa. W większości zostali oni bowiem **deportowani** z Polski na Wschód, a po latach **wracali do ojczyzny** politycznej, choć niestety w większości już nie na swoje ojcowizny na Kresach. Powrót do Polski był jednak dla tych ludzi sprawą najważniejszą i przeważnie rekompensował żal za utraconymi „małymi ojczyznami”, które zostały anektowane przez ZSRR w 1939 r., a mocą decyzji mocarstw po 1945 r. znalazły się poza terytorium Polski.

Fot. 4. Wychowankowie i personel polskiego sierocińca w Burnoje w Kazachstanie tuż przed repatriacją, 1946 r. (zbiory Archiwum Akt Nowych).

Utratę części terytorium Polski na rzecz Związku Radzieckiego miały zrekompensować obszary Niemiec. W języku urzędowym i propagandzie Polski Ludowej nazywane one były **Ziemiemi Odzyskanymi**. Dziś, po trzech dekadach od przemian ustrojowych wielu historyków wciąż używa tego określenia, ujmując je jednak w cudzysłów. Moim zdaniem należy je zastąpić bardziej adekwatnym terminem, oddającym kontekst historyczny, a przy tym pozbawionym naleciałości propagandowych, np. **Ziemie Przyłączone** – to znaczy te, które przyłączono do Polski po II wojnie światowej.

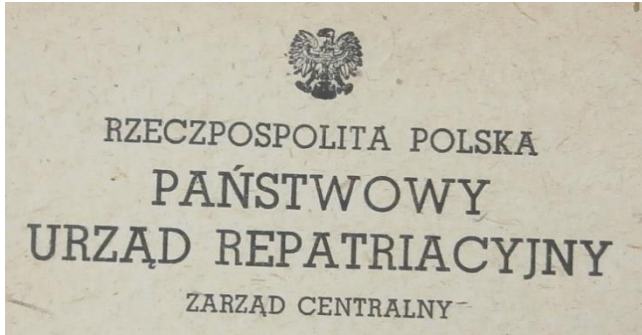
Fot. 5. Afisz propagandowy KC PPR z 1946 r. (zbiory Biblioteki Narodowej – domena publiczna).

Powojenne ruchy migracyjne były obsługiwane przez liczne instytucje powołane do zorganizowania przesiedleń i osadnictwa przyjezdnych. Po zawarciu tzw. układów republikańskich we wrześniu 1944 r., PKWN powołał urząd Głównego Pełnomocnika Do Spraw Ewakuacji, który w sierpniu 1945 r. przyjął ostateczną nazwę Generalnego Pełnomocnika Rządu Do Spraw Repatriacji (w jego strukturze zainstalowano

Urząd Do Spraw Repatriacji Obywateli Polskich z ZSRR). Szefem tej instytucji był Władysław Wolski. Na Białorusi, Litwie i Ukrainie urzędowali zaś **pełnomocnicy** republikańscy wraz ze swoimi aparatami. Ich siedzibami były: Baranowicze (Białoruś), Wilno (Litwa) i Łuck (Ukraina).

W Moskwie od sierpnia 1945 r. obradowała Polsko-Radziecka Komisja Mieszana ds. Ewakuacji. Szefem jej Polskiej Delegacji był dr Henryk Wolpe. Sowieci nie zgodzili się natomiast na powołanie polskich pełnomocników terenowych na czas procedury zmiany obywatelstwa zesłańców, uznając ją za „wewnętrzną sprawę ZSRR”. Dopiero po formalnym zakończeniu akcji, od stycznia 1946 r. rozpoczęli pracę terenowi i graniczni **pełnomocnicy** Polskiej Delegacji w Komisji Mieszanej. Faktycznym organizatorem repatriacji zesłańców z głębi ZSRR był utworzony w 1943 r. Związek Patriotów Polskich (na czele jego władz stała Wanda Wasilewska). 1 października 1946 r. zainaugurowała zaś swoją działalność Polska Misja Repatriacyjna pod kierunkiem majora Grzegorza Dzierzgowskiego, zajmująca się repatriacją więźniów radzieckich obozów filtracyjnych (działalność Misji wspierał płk Juliusz Bardach – attaché wojskowy w Ambasadzie RP w Moskwie).

W kraju kwestie opieki oraz osadnictwa repatriantów i przesiedleńców należały do powołanego 7 października 1944 r. Państwowego Urzędu Repatriacyjnego (po kilku miesiącach działalności, w 1945 r. Zarząd Centralny PUR został przeniesiony do Łodzi na ul. Piotrkowską 29). Pierwszym Dyrektorem PUR był Władysław Wolski, po nim funkcję tę na krótko przejął Jan Pakowski, a od 1945 r. do maja 1948 r. Michał Sapieha. Ostatnim dyrektorem PUR (do likwidacji w 1951 r.), a przez wiele lat formalnie zastępcą, ale i faktycznym kierownikiem tej instytucji był Mściśław Olechnowicz – późniejszy profesor Uniwersytetu Łódzkiego.

Fot 6. Fragment druku urzędowego ZC PUR w Łodzi (zbiory Archiwum Akt Nowych).

Przesiedlenia i repatriacja ludności polskiej z ZSRR zostały sztucznie wygaszone w latach 1947-1948. Władze na Kremlu nie akceptowały migracji unaoczniającej skali własnych represji wobec Polaków. Dopiero po śmierci Stalina (1953 r.) zezwolono na ograniczony strumień **powrotów Polaków** zwalnianych z łagrów w głębi ZSRR i przyjazdów mieszkańców byłych polskich Kresów Wschodnich. 25 marca 1957 r. Polska podpisała ostatnią umowę o repatriacji ze Związkiem Radzieckim. Jej celem miało być – jak to wyrażono we wstępie – dokończenie procesu repatriacji ludności polskiej, która nie skorzystała z dotąd zawartych porozumień. Układ dotyczył osób narodowości polskiej i żydowskiej – obywateli polskich do 17 września 1939 r., a także dzieci urodzonych po tym terminie (o ile nie posiadały one w ZSRR bliższych krewnych, którzy mogliby się nimi zaopiekować). Pod względem terytorialnym porozumienie obejmowało cały ZSRR. Zainteresowani wyjazdem do Polski mogli składać do urzędów milicji oświadczenia o zamiarze repatriowania się wraz z dokumentacją potwierdzającą polską narodowość i przedwojenne polskie obywatelstwo. Repatriacja miała w myśl tego układu odbywać się w trybie indywidualnym na podstawie zaświadczeń wydawanych przez milicję. Do 1959 r., kiedy to znów zahamowano procesy migracyjne ze Wschodu, do Polski przyjechało ponad 100 tys. przesiedleńców z Białorusi, ok. 47 tys. z Litwy i ok. 76 tys. z Ukrainy. Ponadto zdołało repatriować się ok. 22 tys. Polaków z głębi ZSRR.

Fot 7. Karta repatriacyjna Feliksa Milana, byłego więźnia łagrów na Kołymie (zbiory Autora).

***

Przemiany polityczno-ustrojowe w Polsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. oraz rozpad ZSRR w 1991 r. obudziły nadzieje wśród Polaków na Wschodzie na możliwość powrotu do ojczyzny. W pierwszej dekadzie III Rzeczypospolitej następowały spontaniczne przyjazdy rodaków z Rosji, Kazachstanu, a także z Białorusi i Ukrainy. Dopiero jednak ustawa z 9 listopada 2000 r. dała prawne możliwości repatriacji Polakom pragnącym powrócić do ojczyzny.

Współcześnie Polacy przyjeżdżający ze Wschodu do kraju to z reguły już tylko **potomkowie** osób wywiezionych na Wschód w latach II wojny światowej, ale i przedwojennych obywateli ZSRR polskiej narodowości. Rodaków tych nazywamy **repatriantami**, choć w większości urodzili się oni już poza granicami Polski, a fizyczny kontakt z ojczyzną dała im dopiero najnowsza odsłona repatriacji. W ustawie napisano, że jest ona zadośćuczynieniem za doznane krzywdy ze strony komunistycznego terroru i wyrazem wdzięczności za przywiązanie do Ojczyzny i polskiej kultury mimo wszelkich przeciwności. To symboliczna rekompensata, z której mogą skorzystać zazwyczaj tylko **potomkowie zesłańców** i Polaków mieszkających na ziemiach niegdyś zagarniętych przez wschodniego sąsiada Rzeczypospolitej.

Bibliografia:

Marciniak W., *Powroty z Sybiru. Repatriacja obywateli polskich z głębi ZSRR w latach 1945-1947*, Łódź 2014: Dom Wydawniczy Księży Młyn.

Polska Delegacja w Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej Do Spraw Ewakuacji. Wybór dokumentów (1945-1947), wstęp i opracowanie W. Marciniak, Łódź 2016: Dom Wydawniczy Księży Młyn.

Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944-1947, wybór, opracowanie i redakcja dokumentów S. Ciesielski, Warszawa 1999.

Ruchniewicz M., *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955-59*, Warszawa 2000: Oficyna Wydawnicza Volumen.

Sienkiewicz W., Hryciuk G. (red.), *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem Polski*, Warszawa 2008: Wydawnictwo Demart.

Układ o repatriacji zawarty między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad wraz z protokołem dodatkowym, [w:] *Dokumenty*

i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. III, kwiecień 1920–marzec 1921, [Warszawa 1964], s. 551-565.

Porozumienie między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej RP i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego i ewakuacji osób narodowości polskiej i żydowskiej, zamieszkałych w ZSRR oraz prawie zmiany obywatelstwa polskiego osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej, zamieszkałych na terytorium Polski, i ich ewakuacji do ZSRR, [w:] *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII, styczeń 1944-grudzień 1945, [Warszawa] 1974, s. 500-505.

Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie terminu i trybu dalszej repatriacji z ZSRR osób narodowości polskiej z 25 III 1957 r., Dziennik Ustaw 1957, nr 47, poz. 222.

Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z 30 IV 1996 r. (sygn. akt W. 18/95), Dziennik Ustaw 1996, nr 63, poz. 304.

Ustawa z 9 II 2000 r. o repatriacji, Dziennik Ustaw 2000, nr 106, poz. 1118

O Autorze:

dr Wojciech Marciniak

Wykładowca w Instytucie Historii UŁ, członek Rady Naukowej Centrum Studiów Migracyjnych UŁ, kierownik Archiwum Sybiraków UŁ, pracownik Katedry Historii Polski i Świata po 1945 r. UŁ. Popularyzator dziejów Polaków na Wschodzie w XX w. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii stosunków polsko-radzieckich po II wojnie światowej, dyplomacji Polski w latach 1945-1956, problematyce przesiedleń i repatriacji z ZSRR oraz Związku Patriotów Polskich.

Adres email: wojciech.marciniak@uni.lodz.pl

Sugerowane cytowanie:

Marciniak W. (2020), *Klasyfikacja ruchów migracyjnych ze Wschodu z udziałem Polaków w XX w.*, „Biuletyn Centrum Studiów Migracyjnych UŁ”, 4(4), www.csm.uni.lodz.pl

Biuletyn redagują: Marcin Gońda, Izabela Florczak

**CENTRUM
STUDIÓW
MIGRACYJNYCH**
Uniwersytet Łódzki

ul. Rewolucji 1905 r. 41/43
pok. C-025, 90-214 Łódź
www.csm.uni.lodz.pl
email: csm@uni.lodz.pl